

De rol van Israël in het Bijbelse verhaal: van verkiezing tot verstoting, van Golgotha tot eschatologische vervulling

Werner Vorstman

Samenvatting

Dit artikel volgt de rol van Israël door de hele boog van het Bijbelse verhaal: van de verkiezing van Abraham, via het verbond bij de Sinaï, het koningschap van David, de splitsing na Salomo en de verstoting van het noordelijke koninkrijk, tot de ballingschap van Juda. De kern van het betoog is de vraag hoe God zijn weggestuurde volk kan terugnemen zonder zijn eigen wet te schenden — een vraag die Jeremia 3:1 zelf stelt, met Deuteronomium 24:1-4 in de hand. Ik laat zien dat de Schrift die vraag ook zelf beantwoordt, en toets aan de hand daarvan de gangbare uitleg die de dood van Christus als een juridisch mechanisme opvat. Verder bespreek ik de bezwaren tegen het supersessionisme (de vervangingsleer), de betekenis van het herstel van de staat Israël in 1948, de voorzegde oorlogen van Psalm 83, Ezechiël 38-39 en Zacharia 12-14, en de roeping van Israël als licht voor de volken (Jesaja 49:6; 60:1-3). Waar een argument op een vertaalkeuze rust in plaats van op de grondtekst, benoem ik dat.

Trefwoorden: Israël, verbond, verstoting, echtscheidingsbrief, Deuteronomium 24, supersessionisme, vervangingsleer, Nieuw Verbond, bruid van Christus, 1948, Ezechiël 38-39, Psalm 83, Zacharia 14, licht voor de volken, Romeinen 11, Septuaginta

I. Inleiding

Geen onderwerp staat in de Bijbel zo centraal als de identiteit, de roeping en de bestemming van Israël. Van de roeping van Abram in Genesis 12 tot het nieuwe Jeruzalem in Openbaring 21 loopt de geschiedenis van Israël als een ruggengraat door het geheel. Wie Israël verkeerd begrijpt, begrijpt de Bijbel verkeerd. En wie Israël door de kerk vervangt, snijdt de wortel door waaruit het hele verhaal zijn voeding krijgt.¹

Deze studie volgt die lijn door de grote fasen heen: de beloften aan de aartsvaders (II); het verbond bij de Sinaï en het beeld van het huwelijk (III); het koningschap en de splitsing na Salomo (IV); de verstoting van het noordelijke koninkrijk en de ballingschap van Juda (V). Daarna komt de vraag waar dit artikel om draait: hoe kan God een volk terugnemen dat Hij zelf een echtscheidingsbrief heeft gegeven (VI)? Vervolgens bespreek ik het Nieuwe Verbond (VII), de bezwaren tegen de vervangingsleer (VIII), het herstel van 1948 (IX), de voorzegde oorlogen (X) en de roeping van Israël als licht voor de volken (XI). Sectie XII zet de tegenwerpingen tegen mijn eigen betoog op een rij.²

Eén methodische afspraak vooraf. De Bijbelteksten citeer ik uit de Herziene Statenvertaling (HSV, 2010). Maar een vertaling is de uitleg van een ander; waar een argument ergens op moet rusten, laat ik het rusten op de Hebreeuwse of Griekse grondtekst. Waar het Nieuwe Testament een Grieks woord gebruikt, kijk ik eerst naar het gebruik van dat woord in de Septuaginta — de Griekse vertaling van de Tenach waarin de nieuwtestamentische schrijvers zijn grootgebracht. Op enkele plaatsen wijst de grondtekst een andere kant op dan de vertaling suggereert. Ik heb die plaatsen niet weggeschreven maar benoemd.

II. De verkiezing van Israël: het verbond met Abraham

Het verhaal van Israël begint niet met een volk maar met één man. In Genesis 12:1-3 roept God Abram weg uit Ur en geeft hem een drievoudige belofte: “Ik zal u tot een groot volk maken, u zegenen en uw naam groot maken; en u zult tot een zegen zijn. Ik zal zegenen wie u zegenen, en wie u vervloekt, zal Ik vervloeken; en in u zullen alle geslachten van de aardbodem gezegend worden” (HSV). Er staan drie pijlers in: een volk, een land (in Genesis 15:18-21 omschreven van de rivier van Egypte tot de Eufraat) en een zegen die zich via Abrams nageslacht naar alle volken uitbreidt.³

De grondtekst maakt hier een onderscheid dat in geen enkele vertaling overkomt. Voor het vervloeken staan twee verschillende werkwoorden. Wie Abram kleineert, heet *וַיִּקְלַלְהוּ* (*u-meqallelcha*), van de wortel *קלל* (*q-l-l*), “gering achten, smaden” — en dat woord staat in het enkelvoud. Wat God met zo iemand doet, heet *וַיִּרְאָהוּ* (*a’or*), van *רָאָה* (*a-r-r*), het plechtige, verbondsmatige vervloeken. Wie zegenen staat bovendien in het meervoud. Het Hebreeuws stelt dus de velen die zegenen tegenover de enkeling die smaalt, en het menselijke kleineren tegenover de goddelijke ban. De Septuaginta gebruikt tweemaal dezelfde stam (*καταρῶμένους* / *καταράσονται*) en vlakt het onderscheid uit. Wie dit vers via het Grieks leest, kan het verschil niet meer zien.⁴

Het verbond wordt in Genesis 15 bekrachtigd met een opvallende plechtigheid: God gaat als een rokende oven en een brandende fakkel alléén tussen de in tweeën gedeelde dieren door (Genesis 15:17). In de verdragsgebruiken van het oude Nabije Oosten liepen beide partijen tussen de stukken door en riepen daarmee het lot van de geslachte dieren over zichzelf af als zij het verdrag zouden breken. Dat God alleen doorgaat, betekent dat Hij zichzelf eenzijdig bindt. De vervulling hangt daarmee aan zijn trouw en niet aan die van Abram. Dit punt is voor het vervolg beslissend: het verbond met Abraham kan niet ongedaan worden gemaakt door de

ongehoorzaamheid van zijn nakomelingen, omdat die nakomelingen bij de bekrachtiging geen partij waren.⁵

De belofte wordt herhaald aan Izak (Genesis 26:3-4) en aan Jakob, die de naam Israël krijgt (Genesis 35:10-12), en gaat via diens twaalf zonen over op de twaalf stammen. Over die naam is een preciezer ingezien op haar plaats. Genesis 32:28 verklaart hem zelf: כִּי־שָׂרִיתָ עִם־אֱלֹהִים (*ki sarita im-Elohim*), “want u hebt met God gestreden”, en daarbij hoort וַתּוֹכַל (*wattuchal*), “en u hebt overmocht”. Dat is een verhalende naamsduiding, een woordspel binnen het verhaal zelf. Naar zijn vorm is יִשְׂרָאֵל (*Jisraël*) echter een zinsnaam waarin אֵל (*El*) het onderwerp is, zoals in יִשְׂמָעֵאל (*Jismaël*, “God hoort”). Filologisch ligt “God strijdt” of “God heerst” dus meer voor de hand dan “hij die met God strijdt”. Beide lezingen zijn zinvol, maar het is de eerste — de duiding van Genesis zelf — die het verhaal draagt, en niet een etymologie. De Septuaginta houdt overigens alleen het tweede element over: ἐνίσχυσας, “u bent sterk geweest”.⁶

III. Het verbond bij de Sinaï en het beeld van het huwelijk

De uittocht uit Egypte en de wetgeving op de Sinaï maken van de nakomelingen van Abraham een volk. God zegt daar: “Nu dan, als u nauwgezet Mijn stem gehoorzaamt en Mijn verbond in acht neemt, dan zult u uit alle volken Mijn persoonlijk eigendom zijn, want heel de aarde is van Mij” (Exodus 19:5, HSV), en: “U dan, u zult voor Mij een koninkrijk van priesters en een heilig volk zijn” (Exodus 19:6, HSV).⁷

De profeten beschrijven die verhouding stelselmatig als een huwelijk. Jeremia laat God zeggen: “Ik denk aan u, aan de genegenheid van uw jeugd, aan de liefde van uw bruidsdagen, toen u achter Mij aan ging in de woestijn” (Jeremia 2:2, HSV). Ezechiël: “Daarop zwoer Ik u een eed en ging een verbond met u aan ... en zo werd u van Mij” (Ezechiël 16:8, HSV). Dit beeld is dus geen inlegkunde van latere lezers maar de eigen taal van de profeten.⁸

Anders dan het verbond met Abraham is het verbond bij de Sinaï tweezijdig en voorwaardelijk. De zegeningen van Deuteronomium 28:1-14 gelden bij gehoorzaamheid, de vervloeking van 28:15-68 bij ongehoorzaamheid. Dat heft het eenzijdige verbond met Abraham niet op. De twee regelen verschillende dingen: het verbond bij de Sinaï bepaalt of Israël het land en de zegen daadwerkelijk geniet, het verbond met Abraham waarborgt dat Gods bedoeling met Israël hoe dan ook doorgaat.⁹

Hier is één terminologische waarschuwing nodig, omdat er in sectie VI veel van afhangt. Het is gebruikelijk de Thora Israëls huwelijkscontract te noemen en daarbij het woord *ketuba* te gebruiken, en de aanwezigheid van God in de tabernakel aan te duiden als *sjechina*. Beide woorden komen in de Tenach niet voor. De *ketuba* is een

rabbijns instituut; de vroegste getuigen dateren uit de tweede eeuw voor Christus en later. שְׁכִינָה (*sjechina*) verschijnt pas in de rabbijnse literatuur en in de Targoms. De Bijbel zelf spreekt van בְּרִית (*beriet*, verbond), van סֵפֶר הַבְּרִית (*sefer ha-beriet*, het boek van het verbond, Exodus 24:7), en voor het wonen van God van het werkwoord שָׁכַן (*sjachan*): “en zij moeten voor Mij een heiligdom maken, וְשָׁכַנְתִּי (*wesjachanti*), zodat Ik in hun midden kan wonen” (Exodus 25:8). Daarvan is ook מִשְׁכָּן (*misjkan*, tabernakel, letterlijk “woning”) afgeleid. Dit is meer dan een woordkwestie. Wie de Thora een *ketuba* noemt, schuift een later joods rechtsinstituut onder een tekst die dat instituut niet kent — en het is juist het juridische karakter van dat instituut waarop de redenering in sectie VI zou moeten steunen. Ik gebruik de termen daarom alleen met die aantekening erbij.¹⁰

IV. Het koningschap en de splitsing na Salomo

Met David komt er een vierde lijn bij. In 2 Samuel 7:13 belooft God hem een blijvend nageslacht: “Die zal voor Mijn Naam een huis bouwen, en Ik zal de troon van zijn koningschap voor eeuwig bevestigen” (HSV). Individuele koningen kunnen worden getuchtigd (2 Samuel 7:14-15), maar de dynastie zelf en de belofte van een blijvende troon worden niet ingetrokken.¹¹

Onder David en Salomo bereikt het koninkrijk zijn grootste omvang. Salomo bouwt de tempel, en de heerlijkheid van God vult het huis (1 Koningen 8:10-11). Maar zijn latere jaren staan in het teken van afval: “Het was in de tijd van Salomo’s ouderdom dat zijn vrouwen zijn hart deden afwijken, achter andere goden aan, zodat zijn hart niet volkomen was met de HEERE, zijn God, zoals het hart van zijn vader David” (1 Koningen 11:4, HSV). De profeet Ahia kondigt aan dat het koninkrijk zal worden gescheurd (1 Koningen 11:29-39).¹²

Na de dood van Salomo, omstreeks 930 voor Christus, drijft het harde optreden van zijn zoon Rehabeam de tien noordelijke stammen tot afscheiding onder Jerobeam. Er ontstaan twee koninkrijken: het noordelijke, dat de naam Israël houdt en ook Efraïm wordt genoemd, met uiteindelijk Samaria als hoofdstad, en het zuidelijke, Juda, bestaande uit Juda en Benjamin, met Jeruzalem. De splitsing is niet alleen politiek. Jerobeam voert onmiddellijk de kalverdienst in te Dan en Bethel (1 Koningen 12:28-30) en zet het noordelijke koninkrijk daarmee op een spoor van blijvende afgoderij.¹³

V. De verstoting en de ballingschap

De profeten beschrijven die afgoderij in huwelijks taal: Israël pleegt overspel tegen haar Man. Hosea, wiens eigen huwelijk met de ontrouwe Gomer als profetisch teken dient, geeft Gods aanklacht door: “Klaag uw moeder aan, klaag haar aan, want zij is Mijn vrouw

niet en Ik ben haar Man niet” (Hosea 2:1, HSV). En God zal haar “de dagen van de Baäls vergelden, waarop zij reukoffers aan hen bracht” (Hosea 2:12, HSV).¹⁴

Dan volgt de handeling waar alles om draait. In Jeremia 3:8 verklaart God: “Maar Ik zag, toen Ik vanwege alles waarin het afvallige Israël overspel had gepleegd, haar weggestuurd had en haar een echtscheidingsbrief gegeven had, dat Juda, haar trouweloze zuster, niet bevreesd werd” (HSV). Let op de reikwijdte: de echtscheidingsbrief geldt het noordelijke koninkrijk. Juda krijgt er geen; van Juda wordt gezegd dat zij zich aan het voorbeeld niets gelegen liet liggen.¹⁵

Vaak wordt Jesaja 50:1 als tweede getuige voor die scheiding aangevoerd. Dat vraagt om zorgvuldigheid, want de tekst doet iets anders: “Zo zegt de HEERE: Waar is de echtscheidingsbrief van uw moeder waarmee Ik haar weggezonden heb? Of wie van Mijn schuldeisers is het aan wie Ik u verkocht heb? Zie, om uw ongerechtigheden bent u verkocht, om uw overtredingen is uw moeder weggezonden” (HSV). Dit is een retorische vraag, en het verwachte antwoord is: die brief is er niet, en die schuldeiser is er niet. Jesaja 50:1 bevestigt de scheiding dus niet — het vers wijst haar juist af als verklaring en legt de oorzaak bij de ongerechtigheden van het volk zelf. Het vers kan daarom niet als steunbewijs naast Jeremia 3:8 worden gelegd. Wie het toch zo gebruikt, laat de tekst het tegenovergestelde zeggen van wat er staat.¹⁶

In 722 voor Christus veroveren de Assyriërs onder Salmanassar V en Sargon II het noordelijke koninkrijk, voeren de bevolking weg en vestigen er vreemde volken (2 Koningen 17:5-6, 23-24). De tien stammen worden onder de volken verspreid en heten in de taal van Hosea לֹא אֶמִּי (*lo-ammi*), “niet Mijn volk” (Hosea 1:9). De formulering gaat verder dan gewoonlijk wordt opgemerkt: het vers besluit met אֲנִי לֹא אֶחָדָהּ (we-anochi lo-ehjeh lachem), “en Ik zal er voor u niet zijn”, waarin de godsnaam אֶחָדָהּ (*ehjeh*) uit Exodus 3:14 doorklinkt. De breuk wordt dus verwoord als het intrekken van de Naam zelf. Tegelijk staat er onmiddellijk naast: “Toch zal het aantal Israëlieten zijn als het zand van de zee, dat niet gemeten en niet geteld kan worden” (Hosea 1:10, HSV) — talrijk, maar onherkenbaar als Israël.¹⁷

Het zuidelijke koninkrijk houdt het nog 136 jaar vol. In 586 voor Christus verwoest Nebukadnezar Jeruzalem en de tempel en voert de bevolking naar Babel (2 Koningen 25:8-21). Maar anders dan de noordelijke stammen behoudt Juda in de zeventig jaar ballingschap zijn identiteit en keert terug onder Zerubbabel, Ezra en Nehemia. Het onderscheid is wezenlijk: Juda wordt getuchtigd, Israël is weggestuurd. En juist dat onderscheid roept de vraag op waarmee de volgende sectie zich bezighoudt.¹⁸

VI. Deuteronomium 24 en de terugkeer: de vraag die de Schrift zelf stelt

Hier ligt de dragende stap van dit artikel, en daarom zet ik hem vooraan in plaats van in een noot. De redenering die vaak wordt gemaakt, loopt zo. De Thora verbiedt een man zijn weggestuurde vrouw terug te nemen. God heeft Israël weggestuurd. Dus kan God Israël niet terugnemen — tenzij er iets gebeurt dat het beletsel opheft. Dat iets zou de dood van Christus zijn: de goddelijke Echtgenoot sterft, en daarmee vervalt het verbod. Zo wordt Golgotha het juridische mechanisme achter het herstel van Israël.

De wettekst luidt: “Wanneer een man een vrouw genomen heeft en met haar getrouwd is, en het gebeurt dat zij geen genade meer vindt in zijn ogen, omdat hij iets schandelijks aan haar gevonden heeft, en hij haar een echtscheidingsbrief schrijft, die in haar hand geeft en haar uit zijn huis wegstuurt, en als zij dan uit zijn huis vertrekt, weggaat en de vrouw van een andere man wordt, en die laatste man ook een afkeer van haar krijgt, haar een echtscheidingsbrief schrijft, die in haar hand geeft en haar uit zijn huis wegstuurt, of als die laatste man, die haar voor zichzelf tot vrouw genomen heeft, sterft, dan mag haar eerste man, die haar heeft weggestuurd, haar niet terugnemen om hem tot vrouw te zijn, nu zij onrein geworden is; want dat is voor het aangezicht van de HEERE een gruwel. U mag geen zonde brengen over het land dat de HEERE, uw God, u als erfelijk bezit geeft” (Deuteronomium 24:1-4, HSV).¹⁹

Deze redenering is aantrekkelijk, en zij verbindt op een indrukwekkende manier de wet, de profeten en het kruis. Toch houdt zij bij toetsing aan de grondtekst geen stand, en wel op vier punten. Ik zet ze op een rij, want ze bepalen wat er van het betoog overblijft.

Ten eerste: het beletsel ontstaat door het tweede huwelijk, niet door de scheiding. De onreinheid van vers 4 komt uitsluitend voort uit vers 2: וְהָיָה כִּי יִשְׁאַף אִישׁ אֶת אִשְׁתּוֹ (wehalecha wehajeta le-iesj acheer), “en zij gaat heen en wordt de vrouw van een andere man”. Zonder dat tweede, wettige huwelijk is er geen beletsel. Het werkwoord in vers 4, הִשְׁאֵף (hoettamma’a), staat bovendien in een passieve stam: zij is onrein geworden, het is haar overkomen. De Septuaginta bevestigt dat met μετὰ τὸ μιανθῆναι αὐτήν, “nadat zij verontreinigd is”. Wie de wet op Israël wil toepassen, moet dus kunnen aanwijzen wie die tweede man is. Afgoderij wordt in de profeten consequent hoererij en overspel genoemd — niet een rechtsgeldig tweede huwelijk. Daarmee is het onzeker of de voorwaarde van vers 2 überhaupt is vervuld.²⁰

Ten tweede: Deuteronomium 24 kent geen opheffing door de dood van de eerste man. De wet regelt precies het omgekeerde geval: de eerste man mag haar niet terugnemen nadat de tweede haar heeft weggestuurd óf is gestorven (vers 3). Over de dood van de

eerste man zegt de tekst niets — die zou het probleem ook niet oplossen maar opheffen, want een dode hertrouwt niet. De gedachte dat de dood van de man de band ontbindt, komt niet uit Deuteronomium 24 maar uit Romeinen 7:2-3. Dat zijn twee verschillende juridische figuren, en ze worden in de gangbare redenering stilzwijgend samengevoegd.

Ten derde: Paulus past zijn eigen beeld anders toe. Romeinen 7:1-4 luidt: “Of, broeders, weet u niet — ik spreek immers tot mensen die de wet kennen — dat de wet over de mens heerst zolang hij leeft? Want de gehuwde vrouw is door de wet gebonden aan de man zolang hij leeft. Als de man echter gestorven is, is zij ontslagen van de wet die haar aan de man bond. ... Zo, mijn broeders, bent u ook door het lichaam van Christus gedood met betrekking tot de wet, opdat u aan een Ander zou toebehoren, namelijk aan Hem Die uit de doden opgewekt is” (HSV). In het beeld sterft de man; in de toepassing sterft de gelovige. Paulus zegt niet dat de Echtgenoot is gestorven zodat de vrouw vrij is, maar dat de vrouw met Christus is gestorven zodat zij aan Hem kan toebehoren. Wie het beeld op de eerste manier gebruikt, gebruikt het tegen de toepassing in die Paulus er zelf aan geeft.²¹

Ten vierde, en dat is beslissend: Jeremia stelt deze vraag zelf, en beantwoordt haar. Het derde hoofdstuk van Jeremia opent met een onmiskenbare verwijzing naar Deuteronomium 24: “Men zegt: Als een man zijn vrouw wegstuurt, zij bij hem weggaat en de vrouw van een andere man wordt, mag hij nog naar haar terugkeren?” (Jeremia 3:1, HSV). Het probleem is dus niet door latere uitleggers ontdekt; de profeet legt het zelf op tafel. En hij laat het niet onbeantwoord. Enkele verzen verder roept God dezelfde weggestuurde vrouw terug: “Keer terug, afvallig Israël, spreekt de HEERE, Mijn aangezicht is tegenover u niet betrokken, want Ik ben goedertieren” (3:12), en met een woord dat alles zegt: “Keer terug, afkerige kinderen, spreekt de HEERE, want Ik heb u getrouwd” (3:14, HSV). Dat is geen toekomstmuziek en geen vooruitwijzing naar een nog te verrichten juridische handeling. Het staat er in de tegenwoordige tijd, eeuwen vóór Golgotha, gericht aan het volk dat de brief heeft gekregen.²²

Hosea zegt hetzelfde met andere beelden. De ontrouwe vrouw komt tot inkeer: “Dan zal zij zeggen: Ik ga, ik keer terug naar mijn vorige Man, want toen had ik het beter dan nu” (Hosea 2:6, HSV), en het hoofdstuk loopt uit op: “Ik zal u voor eeuwig tot Mijn bruid nemen: ja, Ik zal u tot Mijn bruid nemen in gerechtigheid en in recht, in goedertierenheid en in barmhartigheid” (Hosea 2:18, HSV). In Hosea 3 koopt de profeet zijn vrouw zelfs terug — in zijn eigen persoon doet hij dus precies wat Deuteronomium 24 verbiedt, en dat is geen overtreding maar het profetische teken zelf.

Wat blijft er dan over? Naar mijn overtuiging dit, en het is niet minder maar meer dan de juridische redenering

opleverde. De Schrift verzwijgt de wettelijke moeilijkheid niet en lost haar ook niet op met een constructie. Zij stelt de vraag hardop (Jeremia 3:1) en beantwoordt haar met een beroep op wie God is: “Ik ben goedertieren”, *טוֹבִיָּה* (*chasied*, 3:12). De terugkeer van Israël is dus geen juridische uitkomst maar een daad van genade die het recht te boven gaat — precies zoals de wet zelf de scheiding wél regelt maar de hereniging nergens belooft. Golgotha is in die lijn niet het weghalen van een obstakel, maar de plaats waar die genade wordt bekostigd. Dat is een sterker fundament dan een sluitende juridische redenering, omdat het niet afhangt van de vraag of de analogie op alle punten opgaat.²³

VII. Het Nieuwe Verbond

Het Nieuwe Verbond wordt aangekondigd “met het huis van Israël en met het huis van Juda” (Jeremia 31:31, HSV) — dus met beide delen van het gescheurde volk, inclusief het deel dat was weggestuurd. Niet met de heidenen als zodanig. Gelovigen uit de volken worden erbij gevoegd: zij worden geënt op de olijfboom van Israël (Romeinen 11:17) en delen zo in de zegeningen van een verbond dat aan Israël is beloofd.²⁴

Over Romeinen 10:4 is een correctie nodig die veel betogen raakt. Het vers wordt vaak geciteerd als “Christus is het einde van de wet”, waarna wordt uitgelegd dat *τέλος* (*telos*) eigenlijk “doel” betekent. De HSV leest hier echter: “Want het einddoel van de wet is Christus, tot gerechtigheid voor ieder die gelooft.” De tegenstelling tussen de vertaling en de uitleg bestaat in de HSV dus niet. Belangrijker is wat de Septuaginta doet. Daar vertaalt *τέλος* vrijwel altijd *קֵץ* (*qets*, “einde, termijn”), en in de uitdrukking *εἰς τέλος* het woord *נֶצַח* (*netsach*, “voorgoed”). Beide zijn afsluitend of duurzaam, niet doelgericht. De betekenis “doel, oogmerk” is goed Grieks, maar zij komt uit de klassiek-filosofische taal en niet uit het Septuagintische idioom waarin Paulus zich beweegt. De uitleg “doel” is daarom verdedigbaar op grond van het verband van Romeinen 9:30-10:13, maar niet op grond van het woord. Ik presenteer haar hier dan ook als een uitlegkeuze en niet als een lexicaal gegeven.²⁵

Het bruidsbeeld loopt door in het Nieuwe Testament. Paulus stelt de gemeente als bruid aan Christus voor (2 Korinthe 11:2; Efeze 5:25-32), en Openbaring eindigt met de bruiloft van het Lam: “Laten wij blij zijn en ons verheugen en Hem de heerlijkheid geven, want de bruiloft van het Lam is gekomen en Zijn vrouw heeft zich gereedgemaakt” (Openbaring 19:7, HSV).²⁶

VIII. De vervangingsleer

Het supersessionisme — in het Nederlands meestal vervangingsleer genoemd — is de opvatting dat de kerk Israël blijvend heeft vervangen als volk van God, en

daarmee de beloften erft terwijl Israël de vervloeking en houdt. Die opvatting is vanaf de tweede eeuw invloedrijk geworden en heeft, behalve dat zij het Bijbelse verhaal vertekent, historisch bijgedragen aan eeuwen van jodenvervolging.²⁷

Paulus behandelt de vraag rechtstreeks in Romeinen 9-11. Hij vraagt: “Ik zeg dan: Heeft God Zijn volk verstoten? Volstrekt niet!” (Romeinen 11:1, HSV). Achter dat “volstrekt niet” staat *μὴ γένοιτο* (*mè genoito*). Het is gebruikelijk dit “het sterkste nee in het Grieks” te noemen, maar dat is niet juist en het is ook niet nodig. Grammaticaal is het een optatief, een wens dat iets niet gebeure; de sterkste feitelijke ontkenning is *οὐ μὴ* met de aoristus conjunctief. De Septuaginta laat zien wat de uitdrukking *wél* draagt: *μὴ γένοιτο* staat daar voor *חַלִּילָא* (*chalila*), een afweerformule die iets als heiligschennis van de hand wijst (Genesis 44:7, 17; Jozua 22:29). Paulus verwerpt de gedachte dus niet alleen als onjuist maar als ongehoord — wat zijn afwijzing eerder versterkt dan verzwakt.²⁸

Hij vervolgt dat de verharding van Israël gedeeltelijk en tijdelijk is: “dat er voor een deel verharding over Israël is gekomen, totdat de volheid van de heidenen is binnengegaan”, waarna “zo zal heel Israël zalig worden” (Romeinen 11:25-26, HSV). Bij die laatste uitdrukking hoort een precisering. *πᾶς Ἰσραὴλ* (*pas Israël*) staat zonder lidwoord en beantwoordt aan *כָּל־יִשְׂרָאֵל* (*kol-Jisraël*), dat in de Tenach het volk aanduidt zoals het in zijn geheel optreedt — heel Israël bijeen te Mispa (1 Samuel 7:5), heel Israël te Sichem (1 Koningen 12:1). Het betekent daar nergens “elke afzonderlijke Israëliet zonder uitzondering”. Voor het betoog tegen de vervangingsleer is dat geen verzwakking maar een versterking: de uitdrukking staat tegenover de heidenen van vers 25 en kan dus onmogelijk op de kerk slaan. Wel voorkomt de precisering een overrekking waarop het argument anders kwetsbaar is.²⁹

De beeldspraak van de olijfbom in Romeinen 11:17-24 is het scherpst. Israël is de gekweekte olijfbom, gelovigen uit de volken zijn wilde takken die erop worden geënt. De boom wordt niet vervangen en niet omgehakt. Sommige natuurlijke takken worden weggebroken, wilde takken komen ervoor in de plaats en delen in de wortel. En dan volgt de waarschuwing: “beroem u dan niet tegenover de takken. En als u zich beroemt: U draagt de wortel niet, maar de wortel u” (Romeinen 11:18, HSV).³⁰

Het sluitstuk staat in Romeinen 11:29: “Want de genadegaven en de roeping van God zijn onberouwelijk” (HSV). Het woord is *ἀμεταμέλητος* (*ametamelètos*). Het komt in de Septuaginta niet voor — daar valt niets aan te veranderen — maar het bijbehorende werkwoord *μεταμέλομαι* wel, en dat staat daar voor *נַחַם* (*nacham*). De belangrijkste plaats is Psalm 110:4 in de Hebreeuwse telling, die in de Septuaginta Psalm 109:4 heet: *ὠμοσεν*

Κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται, “de HEERE heeft gezworen en Hij zal er niet op terugkomen”, Hebreeuws *וַיִּשְׁבַּע יְיָ* (*welo jinnachem*). Hebreeën 7:21 citeert die regel woordelijk. Het semantische veld is dus: een gezworen toezegging niet intrekken — precies wat Romeinen 11:29 nodig heeft. Tegelijk past bescheidenheid: in 1 Samuel 15:35 gebruikt de Septuaginta hetzelfde werkwoord *wél* van God. De onherroepelijkheid zit dus niet in het woord maar in het voorwerp — een eed, een roeping. Dat maakt het argument niet zwakker, maar het maakt het een argument uit het verband en niet uit het woordenboek.³¹

De profeten zeggen het even stellig. Jeremia verbindt het voortbestaan van Israël aan dat van de schepping: pas als de vaste orde van zon, maan en sterren zou wijken, “dan zou ook het nageslacht van Israël ophouden een volk voor Mijn aangezicht te zijn, alle dagen!” (Jeremia 31:36, HSV).³²

IX. Het herstel van de staat Israël in 1948

Op 14 mei 1948 riep David Ben-Goerion de staat Israël uit; de Verenigde Staten erkenden de nieuwe staat nog diezelfde dag, elf minuten later, de facto. Voor het eerst sinds de oudheid bezat het Joodse volk weer soevereiniteit in het land van de vaders. Dat een volk na bijna tweeduizend jaar verstrooiing op zijn oorspronkelijke grondgebied terugkeert, is zonder duidelijke parallel in de geschiedenis.³³

De profeten hebben een tweede verzameling voorzegd. Jesaja: “En het zal op die dag gebeuren dat de Heere opnieuw, voor de tweede keer, met Zijn hand het overblijfsel van Zijn volk zal verwerven, dat overgebleven zal zijn in Assyrië en in Egypte, in Pathros, Cusj, Elam, en in Sinear, Hamath en op de eilanden in de zee” (Jesaja 11:11, HSV). De eerste verzameling was de terugkeer uit Babel; de tweede is die van de nieuwe tijd. Ezechiëls visioen van het dal met de dorre beenderen wijst dezelfde kant op: “Mensenkind, deze beenderen zijn heel het huis van Israël”, en: “Ik zal u uit uw graven doen oprijzen, Mijn volk, en Ik zal u brengen in het land van Israël” (Ezechiël 37:11-12, HSV).³⁴

Ezechiël 37 voorzegt vervolgens de vereniging van de twee stukken hout, Juda en Efraïm: “Ik zal hen tot één volk maken in het land ... Zij zullen allen één Koning als koning hebben. Zij zullen niet langer als twee volken zijn, en niet langer nog in twee koninkrijken verdeeld zijn” (Ezechiël 37:22, HSV). Die profetie wacht nog op vervulling. De terugkeer sinds 1948 en het bijeenkomen van Joodse gemeenschappen uit vele tientallen landen kan als een eerste fase daarvan worden gelezen — maar dat is een uitleg, en ik geef haar als zodanig.³⁵

Ook de gelijkenis van de vijgenboom wordt in dit verband aangehaald: “Leer van de vijgenboom deze gelijkenis: wanneer zijn tak al zacht wordt en de bladeren

uitspruiten, dan weet u dat de zomer nabij is. Zo ook u, wanneer u al deze dingen zult zien, weet dan dat het nabij is, voor de deur” (Mattheüs 24:32-33, HSV). De vijgenboom staat in het Oude Testament inderdaad meermalen voor Israël (Hosea 9:10; Joël 1:7; Jeremia 24). Toch is voorzichtigheid geboden: in Mattheüs 24 zelf wordt de boom niet uitgelegd als Israël, maar als een alledaags voorbeeld — zoals u aan het uitlopen van een boom de zomer herkent. Lukas 21:29 voegt zelfs toe: “de vijgenboom en alle bomen”, wat de symbolische lezing verder verzwakt. De toepassing op 1948 is dus mogelijk, maar zij komt niet uit de gelijkenis zelf voort. Ik noem haar hier als uitleg en niet als vervulling.³⁶

X. De voorzegde oorlogen

De profeten schetsen de terugkeer niet als een vreedzaam proces. Drie profetische scenario’s worden in dit verband meestal genoemd: Psalm 83, de inval van Gog uit Ezechiël 38-39 en de belegering van Jeruzalem in Zacharia 12-14. Ze zijn niet van gelijk gewicht, en dat verschil verdient benoeming.³⁷

Psalm 83. De psalm beschrijft een verbond van omringende volken: “Kom, zeiden zij, laten wij hen uitroeien, zodat zij geen volk meer zijn en aan de naam van Israël niet meer gedacht wordt” (Psalm 83:5, HSV; de HSV telt het opschrift als vers 1). Genoemd worden Edom, de Ismaëlieten, Moab, de Hagrieten, Gebal, Ammon, Amalek, Filistea, Tyrus en Assyrië. Hier past een duidelijke aantekening. Psalm 83 is naar vorm een klaaglied met een gebed om ingrijpen, geen voorzegging. De gedachte van een toekomstige “Psalm 83-oorlog” is niet afkomstig uit de vakliteratuur maar uit populaire profetische lectuur, waar zij door één auteur is uitgewerkt en verbreid. Het is daarom onjuist te schrijven dat veel geleerden deze lezing aanhangen. Wie haar wil verdedigen, moet dat doen als een eigen uitleg, met de vorm van de psalm als eerste bezwaar.³⁸

Ezechiël 38-39. Hier gaat het wel om profetie. God zegt: “Richt uw blik op Gog, het land van Magog, de oppervorst van Mesech en Tubal” (Ezechiël 38:2, HSV). Bij dat “oppervorst” hoort een opmerking, want de grondtekst laat twee lezingen toe. Er staat *נְסִי רֹס* (*nesi rosj*). Men kan *נְסִי* (*rosj*) opvatten als “hoofd, voornaamste” — dan is Gog de oppervorst van Mesech en Tubal, zoals de HSV vertaalt. Men kan het ook als eigenaam lezen, en zo doet de Septuaginta het: ἄρχοντα Ῥώς, Μέσση, καὶ Θοβέλ, “de vorst van Ros, Mesech en Tubal”. Dit is een van de weinige plaatsen waar de Septuaginta een echte uitlegkeuze vastlegt, en dat mag niet onvermeld blijven. Tegelijk moet gezegd worden dat de in populaire literatuur gangbare gelijkstelling van Ros met Rusland taalkundig niet houdbaar is: de naam Roes is een negende-eeuwse ontlending uit het Oudnoors en kan met

een Hebreeuws woord uit de zesde eeuw voor Christus niets te maken hebben.³⁹

De coalitie omvat verder Perzië, Cusj, Put, Gomer en Bet-Togarma. De gebruikelijke gelijkstellingen met Iran, Soedan, Libië, Turkije en Armenië zijn aannemelijk maar blijven identificaties, geen tekstgegevens. De inval vindt plaats “aan het einde der jaren”, wanneer de bewoners “onbezorgd wonen” en zijn “bijeengebracht uit vele volken” (Ezechiël 38:8, HSV). De afloop wordt niet bepaald door militaire kracht maar door Gods ingrijpen: “Ik zal een alles wegspoelende regen, en hagelstenen, vuur en zwavel op hem doen regenen, op zijn troepen en op de vele volken die met hem zijn” (38:22, HSV). Het doel wordt met zoveel woorden gegeven: “Zo zal Ik Mijn grootheid tonen en Mij heiligen en voor de ogen van vele heidenvolken bekend worden. Dan zullen zij weten dat Ik de HEERE ben” (38:23, HSV).⁴⁰

Zacharia 12-14. “Zie, Ik ga Jeruzalem maken tot een bedwelmende beker voor alle volken rondom ... tot een steen die moeilijk te tillen is voor al de volken. Allen die hem optillen, zullen zichzelf zeker diepe sneden toebrengen, en al de volken van de aarde zullen zich tegen haar verzamelen” (Zacharia 12:2-3, HSV). God grijpt in: “Op die dag zal het gebeuren dat Ik alle heidenvolken die tegen Jeruzalem oprukken, zal willen wegvagen” (12:9, HSV).⁴¹

Het hoogtepunt is de erkenning van de Messias: “Maar over het huis van David en over de inwoners van Jeruzalem zal Ik de Geest van de genade en van de gebeden uitstorten. Zij zullen Mij aanschouwen, Die zij doorstoken hebben. Zij zullen over Hem rouw bedrijven, als met de rouwklacht over een enig kind” (Zacharia 12:10, HSV). Dit is tekstkritisch de zwaarst belaste plaats van het hele betoog, en juist daarom verdient zij toelichting. Het Hebreeuws heeft *וְהִיבִיטוּ אֶלַי אֶת דִּקְרָהּ* (*wehibbitoe elai eet asjer-daqaroo*), “en zij zullen naar Mij zien, die zij doorstoken hebben”, van *דִּקְרָהּ* (*d-q-r*), doorsteken. De Septuaginta leest hier echter *κατωρχήσαντο*, “zij hebben honend gedanst” — een weergave die de wortel *דִּקְרָהּ* (*r-q-d*, dansen) veronderstelt, dezelfde drie medeklinkers in andere volgorde. Johannes 19:37 citeert het vers als *ὁψονταί εἰς ὃν ἐξεκέντησαν*, “zij zullen zien op Hem die zij doorstoken hebben”, en volgt daarmee niet de Septuaginta maar de latere, aan het Hebreeuws getrouwe Griekse vertalingen van Theodotion, Aquila en Symmachus. Dat verdient vermelding: het is een van de plaatsen waar het Nieuwe Testament de Septuaginta juist níet volgt. De handschriftvariant *ἐλὰי* (*elai*, “naar Mij”) tegenover *ἐλὰי* (*elav*, “naar hem”) verdient dezelfde openheid; de eerste lezing is die van de masoretische tekst en wordt door de Septuaginta (*πρὸς μέ*) en de Vulgaat gesteund, en zij is theologisch ook de zwaarste, omdat de doorstokene dan de HEERE zelf is.⁴²

Zacharia 14 beschrijft de terugkeer van de Messias: de Olijfberg, “die voor Jeruzalem ligt, ten oosten ervan. Dan zal de Olijfberg in tweeën gespleten worden naar het oosten en naar het westen” (14:4, HSV). In de populaire literatuur wordt hierbij vaak een geologische breuklijn dwars door de Olijfberg aangevoerd. Die bewering berust niet op geologisch onderzoek: zij gaat terug op een losse opmerking uit 1928, en Jeruzalem ligt ruim ten westen van de Dode Zee-breuk. Zij voegt aan de profetie dus niets toe. Het hoofdstuk sluit af met: “De HEERE zal Koning worden over heel de aarde. Op die dag zal de HEERE de Enige zijn en Zijn Naam de enige” (14:9, HSV).⁴³

XI. Israël als licht voor de volken

De profeten tekenen de bestemming van Israël niet als afzondering maar als dienst. Jesaja 49:6: “Hij zei: Het is te gering dat U voor Mij een Knecht zou zijn om op te richten de stammen van Jakob en om hen die van Israël gespaard werden, terug te brengen. Ik heb U ook gegeven tot een Licht voor de heidenvolken, om Mijn heil te zijn tot aan het einde der aarde” (HSV). De Knecht is in Jesaja zowel Israël als volk als de Messias persoonlijk; die dubbelheid is geen onduidelijkheid maar het hart van de zaak.⁴⁴

Jesaja 60 werkt het uit: “Sta op, word verlicht, want uw licht komt en de heerlijkheid van de HEERE gaat over u op. Want zie, de duisternis zal de aarde bedekken en donkere wolken de volken ... En heidenvolken zullen naar uw licht gaan en koningen naar de glans van uw dageraad” (Jesaja 60:1-3, HSV). Israël wordt hier niet vervangen maar hersteld in de roeping die het van het begin af had.⁴⁵

Zacharia beschrijft hoe de volken die bemiddeling zoeken: “In die dagen zal het gebeuren dat tien mannen uit alle talen van de heidenvolken vastgrijpen, ja, de punt van de mantel van een Joodse man zullen zij vastgrijpen, en zeggen: Wij gaan met u mee, want wij hebben gehoord dat God met u is” (Zacharia 8:23, HSV). Micha stemt daarmee in: “Vele heidenvolken zullen op weg gaan en zeggen: Kom, laten wij opgaan naar de berg van de HEERE ... Want uit Sion zal de wet uitgaan en het woord van de HEERE uit Jeruzalem” (Micha 4:2, HSV).⁴⁶

In het messiaanse rijk is Jeruzalem het middelpunt (Jeremia 3:17) en vervult Israël eindelijk waarvoor het geroepen was: “een koninkrijk van priesters en een heilig volk” (Exodus 19:6, HSV). De lijn van het Bijbelse verhaal loopt dus niet van Israël naar de kerk, maar van Israël via Christus naar een hersteld Israël waarin gelovigen uit de volken zijn opgenomen.⁴⁷

XII. Tegenwerpingen

Een betoog dat alleen zijn eigen bewijs verzamelt, overtuigt niet. Hieronder de vier bezwaren die ik het

zwaarst vind, met inbegrip van het bezwaar dat mijn eigen uitgangspunt raakt.

Het eerste bezwaar raakt de kern: Paulus past Hosea toe op de heidenen. In Romeinen 9:25-26 citeert hij juist de formule uit Hosea 1 — Οὐ λαός μου, “niet Mijn volk” — en betreft haar op gelovigen uit de volken. Wie, zoals ik, betoogt dat de weggestuurde partij en de herstelde partij dezelfde zijn, moet verklaren waarom Paulus dezelfde woorden breder inzet. Mijn antwoord is dat Paulus in Romeinen 11 onmiskenbaar over etnisch Israël spreekt (hij noemt zichzelf als bewijs, 11:1) en dat het ene gebruik het andere niet uitsluit. Maar ik erken dat dit de sterkste nieuwtestamentische tegenwerping is, en zij hoort niet in een noot.

Het tweede bezwaar is het risico van cirkelredenering rond 1948. Wie eerst aanneemt dat de profetieën over de terugkeer op onze tijd slaan, en vervolgens de gebeurtenissen van 1948 als vervulling aanwijst, heeft de conclusie in de premisse gestopt. De terugkeer uit Babel werd door tijdgenoten ook als vervulling gelezen. Een eerlijke formulering luidt daarom dat 1948 met de profetieën overeenstemt, niet dat het de profetieën bewijst. Ik heb sectie IX in die zin geformuleerd.

Het derde bezwaar geldt de huwelijksanalogie zelf. Beelden bewijzen niets; ze verhelderen. Zodra men een beeld juridisch gaat uitrekenen — wie is de eerste man, wie de tweede, wanneer treedt welke bepaling in werking — vraagt men er meer van dan een beeld kan dragen. Dat is precies waarop de redenering in sectie VI strandde, en het is een waarschuwing die ook mijn eigen alternatieve uitleg treft.

Het vierde bezwaar komt van de gereformeerde traditie, die betoogt dat de beloften aan Israël in Christus zijn vervuld en dat de kerk het Israël van God is (Galaten 6:16). Dat is geen slordige lezing maar een doordachte positie, en zij wordt door serieuze exegeten verdedigd — onder wie O. Palmer Robertson, die ik in sectie II juist met instemming aanhaal. Wie het niet met hen eens is, moet hun beste argument weergeven en niet hun zwakste.⁴⁸

XIII. Conclusie

De rol van Israël in het Bijbelse verhaal is geen zijlijn maar de hoofdlijn. Van de roeping van Abraham tot de bruiloft van het Lam, van de Sinaï tot Golgotha, van de Assyrische ballingschap tot het herstel van 1948, is Israël het volk waardoor God zijn plan met de wereld uitvoert.

De vervangingsleer is daarom niet slechts een uitlegfout. Als God zijn onherroepelijke beloften aan Israël kan intrekken, is geen enkele belofte veilig — ook die aan gelovigen uit de volken niet. De trouw van God aan Israël is de waarborg van zijn trouw aan de kerk, omdat beide op hetzelfde karakter rusten.

Over de vraag hoe God zijn weggestuurde volk kan terugnemen, heb ik in dit artikel een andere weg gekozen dan gebruikelijk is. De redenering die Golgotha opvat als het juridische mechanisme dat het verbod van Deuteronomium 24 opheft, houdt bij toetsing aan de grondtekst geen stand: het beletsel hangt aan een tweede huwelijk dat nergens wordt aangewezen, de wet kent geen opheffing door de dood van de eerste man, en Paulus past zijn eigen beeld omgekeerd toe. Maar de vraag zelf is niet weg te redeneren — Jeremia stelt haar immers zelf (3:1). En hij beantwoordt haar ook: “Keer terug, afvallig Israël ... want Ik ben goedertieren” (3:12), “want Ík heb u getrouwd” (3:14). De terugkeer van Israël rust niet op een juridische constructie maar op wie God is. Het kruis is in die lijn niet de sleutel die een slot opent, maar de prijs waarvoor genade wordt gegeven.

Dat is, meen ik, een steviger fundament. Een juridische redenering staat of valt met de vraag of de analogie op elk punt opgaat. De trouw van God staat of valt daar niet mee. En de uiteindelijke bestemming van Israël — “tot een Licht voor de heidenvolken, om Mijn heil te zijn tot aan het einde der aarde” (Jesaja 49:6, HSV) — is zo zeker als Hij die het gesproken heeft.⁴⁹

Noten

1. Walter C. Kaiser Jr., *The Promise-Plan of God: A Biblical Theology of the Old and New Testaments* (Grand Rapids: Zondervan, 2008), de inleidende hoofdstukken over de belofte als samenhangend programma, <https://search.worldcat.org/search?q=promise-plan+of+god+kaiser>.
2. Barry E. Horner, *Future Israel: Why Christian Anti-Judaism Must Be Challenged* (NAC Studies in Bible and Theology 3; Nashville: B&H Academic, 2007), <https://search.worldcat.org/search?q=future+israel+horner>. Horner verdedigt een uitgesproken standpunt en is hier aangehaald als vertegenwoordiger daarvan, niet als samenvatting van de discussie.
3. O. Palmer Robertson, *The Christ of the Covenants* (Phillipsburg, NJ: P&R Publishing, 1980), het gedeelte over het Abrahamitische verbond, <https://search.worldcat.org/search?q=christ+of+the+covenants+robertson>. Robertson verdedigt in *The Israel of God* (2000) juist de positie die ik in sectie XII als tegenwerping bespreek.
4. De vormen in Genesis 12:3 zijn וּמִן־לֵלְךָ (Piel-participium enkelvoud met suffix, wortel קלל) en אָרָא (Qal-imperfectum eerste persoon, wortel ארר); מִן־לְךָ staat in het meervoud. De Septuaginta heeft καὶ εὐλογῆσω τοὺς εὐλογοῦντάς σε, καὶ τοὺς καταρωμένους σε καταράσομαι en gebruikt tweemaal dezelfde stam, <https://biblehub.com/interlinear/genesis/12-3.htm>.
5. Gordon J. Wenham, *Genesis 1-15* (Word Biblical Commentary 1; Waco: Word, 1987), commentaar op Genesis 15:17, <https://search.worldcat.org/search?q=wenham+genesis+1-15+word+biblical>.
6. Genesis 32:28 geeft de naamsduiding zelf; de Septuaginta heeft daar ὅτι ἐνίσχυσας μετὰ θεοῦ. Voor de bespreking van beide lezingen, zie Victor P. Hamilton, *The Book of Genesis: Chapters 18-50* (NICOT; Grand Rapids: Eerdmans, 1995), commentaar op Genesis 32, <https://search.worldcat.org/search?q=hamilton+book+of+genesis+18-50>.
7. Thomas Edward McComiskey, *The Covenants of Promise: A Theology of the Old Testament Covenants* (Grand Rapids: Baker, 1985), <https://search.worldcat.org/search?q=mccomiskey+covenants+of+promise>.
8. Raymond C. Ortlund Jr., *God's Unfaithful Wife: A Biblical Theology of Spiritual Adultery* (New Studies in Biblical Theology 2; Leicester: Apollos, 1996), de hoofdstukken over de Sinaï en over Hosea, <https://search.worldcat.org/search?q=ortlund+god%27s+unfaithful+wife>.
9. McComiskey, *The Covenants of Promise*, en Robertson, *The Christ of the Covenants*, beide op de aangehaalde plaatsen.
10. מִשְׁנָה is Misjna-Hebreeuws; de Babylonische Talmoed schrijft de instelling toe aan Simeon ben Sjetach, en de vroegste bewaarde contracten dateren uit de tweede eeuw voor Christus en later. מִשְׁנָה komt in de Tenach niet voor en verschijnt pas in de rabbijnse literatuur en de Targoms. Over de tabernakel als woonplaats van God binnen de verbondsverhouding, zie G. K. Beale, *The Temple and the Church's Mission: A Biblical Theology of the Dwelling Place of God* (NSBT 17; Downers Grove: IVP Academic, 2004), de openingshoofdstukken, <https://search.worldcat.org/search?q=beale+temple+and+the+church%27s+mission>.
11. Kenneth E. Pomykala, *The Davidic Dynasty Tradition in Early Judaism: Its History and Significance for Messianism* (SBL Early Judaism and Its Literature 7; Atlanta: Scholars Press, 1995), <https://cart.sbl-site.org/books/063507P>.
12. Iain W. Provan, *1 and 2 Kings* (New International Biblical Commentary; Peabody: Hendrickson, 1995), commentaar op 1 Koningen 11, <https://search.worldcat.org/search?q=provan+1+and+2+kings+hendrickson>.
13. Eugene H. Merrill, *Kingdom of Priests: A History of Old Testament Israel* (2e druk; Grand Rapids: Baker Academic, 2008), het gedeelte over Rehabeam en Jerobeam, <https://search.worldcat.org/search?q=merrill+kingdom+of+priests>.
14. Ortlund, *God's Unfaithful Wife*, het hoofdstuk over Hosea. De versnummering van Hosea 1 en 2 in de HSV volgt de gangbare telling en niet de afwijkende telling die sommige uitgaven hier aanhouden.
15. Ortlund, *God's Unfaithful Wife*, het hoofdstuk over de profeten, en David Instone-Brewer, *Divorce and Remarriage in the Bible: The Social and Literary Context* (Grand Rapids: Eerdmans, 2002), het gedeelte over de profetische scheidingsteksten, <https://search.worldcat.org/search?q=instone-brewer+divorce+and+remarriage+in+the+bible>.
16. John N. Oswalt, *The Book of Isaiah: Chapters 40-66* (NICOT; Grand Rapids: Eerdmans, 1998), commentaar op Jesaja 50:1, <https://search.worldcat.org/search?q=oswalt+book+of+isaiah+40-66>. De retorische vraag verwacht een ontkennend antwoord; dat volgt ook uit het vervolg van het vers, dat de oorzaak bij de ongerechtigheden van het volk legt.
17. K. Lawson Younger Jr., „The Deportations of the Israelites,” *Journal of Biblical Literature* 117.2 (1998): 201-227, <https://scholarlypublishingcollective.org/sblpress/jbl/article/117/2/201/185167/The-Deportations-of-the-Israelites>.
18. Michael S. Heiser, *The Unseen Realm: Recovering the Supernatural Worldview of the Bible* (Bellingham, WA: Lexham Press, 2015), het gedeelte over de verstrooiing van de volken, <https://search.worldcat.org/search?q=heiser+unseen+realm>. Het betreft een populariserend werk; het draagt hier geen bewijslast.
19. Instone-Brewer, *Divorce and Remarriage in the Bible*, de openingshoofdstukken. Instone-Brewer leest Deuteronomium 24:1-4 niet als een absoluut beletsel dat God zelf zou binden; hij verklaart het herstel van de verhouding vanuit het profetische motief van terugkeer en ontferming.
20. De vorm הִתְאַשָּׁר in vers 4 is volgens Brown-Driver-Briggs een Hotpaal-perfectum (Gesenius §54.3), een passief-reflexieve stam; de Septuaginta bevestigt de passieve opvatting met μετὰ τὸ μισθῆναι αὐτήν. De voorwaarde staat in vers 2: וְהָיָה לְאִשָּׁחָךָ, <https://biblehub.com/hebrew/2930.htm>.
21. Douglas J. Moo, *The Epistle to the Romans* (NICNT; Grand Rapids: Eerdmans, 1996), commentaar op Romeinen 7:1-6, <https://search.worldcat.org/search?q=moo+epistle+to+the+romans+nicnt>, en Thomas R. Schreiner, *Romans* (BECNT; Grand Rapids: Baker Academic, 1998), op dezelfde perikoop. Dat Paulus in vers 4 de toepassing omkeert ten opzichte van het beeld in 7:2-3, is in de commentaren onomstreden.
22. Jack R. Lundbom, *Jeremiah 1-20* en *Jeremiah 21-36* (Anchor Bible 21A en 21B; New York: Doubleday), commentaar op Jeremia 3, <https://search.worldcat.org/search?q=lundbom+jeremiah+anchor+bible>. De verwijzing van Jeremia 3:1 naar Deuteronomium 24:1-4 is in de literatuur algemeen erkend.

23. Joseph Shulam en Hilary Le Cornu, *A Commentary on the Jewish Roots of Romans* (Baltimore: Lederer Books, 1997), <https://www.keshetjournal.com/article/law-in-romans-an-interpretive-proposal/>. De redenering dat de dood van Christus het juridische beletsel van Deuteronomium 24 opheft, wordt vaak aan dit werk toegeschreven. Die toeschrijving is onjuist: Shulam identificeert de „man“ van wie de gelovige wordt vrijgemaakt met de boze neiging (יֵצֵר הָרָע, *jetser hara*), niet met God of Christus, en houdt vast aan de blijvende geldigheid van de Thora. De redenering is dus een eigen constructie en wordt hier als zodanig gepresenteerd.
24. Walter C. Kaiser Jr., „The Old Promise and the New Covenant: Jeremiah 31:31-34,” *Journal of the Evangelical Theological Society* 15.1 (1972): 11-23, https://etsjets.org/wp-content/uploads/2010/09/files_JETS-PDFs_15_15-1_15-1-pp011-023_JETS.pdf.
25. Voor τέλος in de Septuaginta, zie de weergaven van יָדָה (bijvoorbeeld 2 Samuel 15:7) en van Πῦρ in de uitdrukking εἰς τέλος (Psalm 73:1, 10, 19 LXX = 74:1, 10, 19 in de Hebreeuwse telling), alsmede Εἰς τὸ τέλος in de psalmopschriften voor יָדָה, <https://biblehub.com/greek/5056.htm>.
26. G. K. Beale, *The Book of Revelation: A Commentary on the Greek Text* (NIGTC; Grand Rapids: Eerdmans, 1999), commentaar op Openbaring 19:6-10, <https://search.worldcat.org/search?q=beale+book+of+revelation+nigt>.
27. Michael J. Vlach, *Has the Church Replaced Israel? A Theological Evaluation* (Nashville: B&H Academic, 2010), de historische hoofdstukken, <https://search.worldcat.org/search?q=vlach+has+the+church+replaced+israel>.
28. μὴ γένοιτο staat in de Septuaginta voor לֹא־יִהְיֶה in onder meer Genesis 44:7 en 44:17 en Jozua 22:29, <https://www.blueletterbible.org/lexicon/h2486/kjv/wlc/0-1/>. De equivalentie is een tendens en geen vaste regel: in 1 Samuel 20:2 heeft de Septuaginta Μηδαμὼς σοι.
29. Voor לְכָל־יִשְׂרָאֵל als aanduiding van het volk in zijn geheel handelend, zie 1 Samuel 7:5 (LXX πάντα Ἰσραήλ), 1 Koningen 12:1 en 2 Kronieken 12:1. Over Romeinen 11:26, zie Moo, *Romans*, commentaar op deze verzen.
30. Moo, *Romans*, commentaar op Romeinen 11:17-24.
31. Schreiner, *Romans*, commentaar op Romeinen 11:29, <https://search.worldcat.org/search?q=schreiner+romans+becnt>. ἀμεταμέλητος komt in de Septuaginta niet voor; het werkwoord μεταμέλομαι staat er voor ἠὲ, onder meer in Psalm 109:4 LXX (= 110:4 in de Hebreeuwse telling), aangehaald in Hebreëen 7:21, en in 1 Samuel 15:35. In 1 Samuel 15:29 gebruikt de Septuaginta op dezelfde plaats μετανοέω. Let bij het narekenen op de afwijkende psalmnummering vanaf Psalm 9 en 10, <https://www.blueletterbible.org/lexicon/g278/kjv/tr/0-1/>.
32. Jack R. Lundbom, *Jeremiah 21-36* (Anchor Bible 21B; New York: Doubleday, 2004), commentaar op Jeremia 31:35-37.
33. Martin Gilbert, *Israel: A History* (herziene druk; London: Black Swan, 2008), de hoofdstukken over 1947-1949, <https://search.worldcat.org/search?q=gilbert+israel+a+history>. De erkenning door de Verenigde Staten volgde elf minuten na de proclamatie en was de facto; de erkenning de jure volgde in januari 1949.
34. Daniel I. Block, *The Book of Ezekiel: Chapters 25-48* (NICOT; Grand Rapids: Eerdmans, 1998), commentaar op het visioen van de beenderen, <https://www.eerdmans.com/9780802825360/the-book-of-ezekiel-chapters-2548/>.
35. Block, *Ezekiel 25-48*, commentaar op Ezechiël 37:15-28. Voor een uitgesproken dispensationalistische lezing van de moderne terugkeer, zie Arnold G. Fruchtenbaum, *Israelology: The Missing Link in Systematic Theology* (herziene druk; San Antonio: Ariel Ministries, 1992), <https://ariel.org/product/israelology-the-missing-link-in-systematic-theology/>. Dat werk verscheen bij de eigen uitgeverij van de auteur en geldt hier als standpuntbron.
36. Voor de vijgenboom als beeld van Israël in het Oude Testament, zie Hosea 9:10, Joël 1:7 en Jeremia 24. Dat Mattheüs 24:32-33 zelf geen symbolische uitleg geeft en Lukas 21:29 „en alle bomen“ toevoegt, is het voornaamste bezwaar tegen de toepassing op 1948.
37. Fruchtenbaum, *Israelology*, en Randall Price, *Unholy War: America, Israel, and Radical Islam* (Eugene, OR: Harvest House, 2001), <https://search.worldcat.org/search?q=price+unholy+war>. Beide zijn populariserende werken.
38. Bill Salus, *Israelestine: The Ancient Blueprints of the Future Middle East* (HighWay/Anomalos, 2008; latere uitgave bij Prophecy Depot Publishing), <https://www.allbookstores.com/Israelestine-The-Ancient-Blueprints-Future/9780981495774>. De constructie van een toekomstige „Psalm 83-oorlog“ gaat op dit werk terug en is in de vakliteratuur geen erkende positie; Psalm 83 wordt daar behandeld als klaag- en wraakpsalm.
39. Block, *Ezekiel 25-48*, commentaar op Ezechiël 38:2. De Septuaginta heeft ἄρχοντα Πῶς, Μέσσοχ, καὶ Θεοβέλ en leest Ὠξῶ dus als eigenaam. De gelijkstelling van Ros met Rusland wordt verdedigd door Jon Mark Ruthven, *The Prophecy That Is Shaping History: New Research on Ezekiel's Vision of the End* (Xulon Press, 2003) — een uitgave in eigen beheer — en is filologisch niet houdbaar, aangezien de naam Roes een negende-eeuwse ontlening uit het Oudnoors is.
40. Block, *Ezekiel 25-48*, commentaar op Ezechiël 38-39.
41. Mark J. Boda, *The Book of Zechariah* (NICOT; Grand Rapids: Eerdmans, 2016), commentaar op Zacharia 12-14, <https://search.worldcat.org/search?q=boda+book+of+zechariah+nicot>.
42. Boda, *Zechariah*, commentaar op Zacharia 12:10, <https://biblehub.com/commentaries/zechariah/12-10.htm>. De afwijkende weergave van de Septuaginta (κατωρχήσαντο) veronderstelt de wortel קָרַח in plaats van קָרַח; Johannes 19:37 en Openbaring 1:7 volgen de lezing van Theodotion, Aquila en Symmachus met ἐκκεντέω. De variant קָרַח wordt door een aanzienlijk aantal handschriften gesteund, maar קָרַח is de lezing van de masoretische tekst en wordt gedekt door de Septuaginta en de Vulgaat.
43. Boda, *Zechariah*, commentaar op Zacharia 14:4. De bewering dat er een geologische breuklijn dwars door de Olijfberg loopt, komt in de populaire profetische literatuur voor maar berust niet op geologisch onderzoek; zij wordt doorgaans herleid tot een opmerking van Bailey Willis uit 1928, terwijl Jeruzalem ruim ten westen van de Dode Zee-breuk ligt.
44. Oswalt, *The Book of Isaiah: Chapters 40-66*, commentaar op Jesaja 49.
45. Oswalt, *Isaiah 40-66*, commentaar op Jesaja 60.
46. Boda, *Zechariah*, commentaar op Zacharia 8:23.
47. J. Dwight Pentecost, *Things to Come: A Study in Biblical Eschatology* (Findlay, OH: Dunham, 1958; latere uitgave Grand Rapids: Zondervan), het gedeelte over het duizendjarig rijk, <https://search.worldcat.org/search?q=pentecost+things+to+come>. Het is een klassiek dispensationalistisch

handboek en geldt hier als standpuntbron. Voor de narratieve samenhang van het geheel, zie Craig G. Bartholomew en Michael W. Goheen, *The Drama of Scripture: Finding Our Place in the Biblical Story* (2e druk; Grand Rapids: Baker Academic, 2014), https://bakeracademic.com/products/9781540966018_the-drama-of-scripture.

48. O. Palmer Robertson, *The Israel of God: Yesterday, Today, and Tomorrow* (Phillipsburg, NJ: P&R Publishing, 2000), <https://search.worldcat.org/search?q=robertson+israel+of+god>, en voor de weerlegging Vlach, *Has the Church Replaced Israel?*, de systematische hoofdstukken.
49. Alle Bijbelcitaten in dit artikel komen uit de Herziene Statenvertaling (HSV, 2010) en zijn gecontroleerd via <https://herzienestatenvertaling.nl>.

Bibliografie

- Bartholomew, Craig G., en Michael W. Goheen. *The Drama of Scripture: Finding Our Place in the Biblical Story*. 2e druk. Grand Rapids: Baker Academic, 2014. https://bakeracademic.com/products/9781540966018_the-drama-of-scripture
- Beale, G. K. *The Book of Revelation: A Commentary on the Greek Text*. NIGTC. Grand Rapids: Eerdmans, 1999. <https://search.worldcat.org/search?q=beale+book+of+revelation+nigtc>
- Beale, G. K. *The Temple and the Church's Mission: A Biblical Theology of the Dwelling Place of God*. NSBT 17. Downers Grove: IVP Academic, 2004. <https://search.worldcat.org/search?q=beale+temple+and+the+church%27s+mission>
- Block, Daniel I. *The Book of Ezekiel: Chapters 25-48*. NICOT. Grand Rapids: Eerdmans, 1998. <https://www.eerdmans.com/9780802825360/the-book-of-ezekiel-chapters-2548/>
- Boda, Mark J. *The Book of Zechariah*. NICOT. Grand Rapids: Eerdmans, 2016. <https://search.worldcat.org/search?q=boda+book+of+zechariah+nicot>
- Fruchtenbaum, Arnold G. *Israelology: The Missing Link in Systematic Theology*. Herziene druk. San Antonio: Ariel Ministries, 1992. <https://ariel.org/product/israelology-the-missing-link-in-systematic-theology/>
- Gilbert, Martin. *Israel: A History*. Herziene druk. London: Black Swan, 2008. <https://search.worldcat.org/search?q=gilbert+israel+a+history>
- Hamilton, Victor P. *The Book of Genesis: Chapters 18-50*. NICOT. Grand Rapids: Eerdmans, 1995. <https://search.worldcat.org/search?q=hamilton+book+of+genesis+18-50>
- Heiser, Michael S. *The Unseen Realm: Recovering the Supernatural Worldview of the Bible*. Bellingham, WA: Lexham Press, 2015. <https://search.worldcat.org/search?q=heiser+unseen+realm>
- Herziene Statenvertaling. Heerenveen: Jongbloed / Stichting HSV, 2010. <https://herzienestatenvertaling.nl>
- Horner, Barry E. *Future Israel: Why Christian Anti-Judaism Must Be Challenged*. NAC Studies in Bible and Theology 3. Nashville: B&H Academic, 2007. <https://search.worldcat.org/search?q=future+israel+horner>
- Instone-Brewer, David. *Divorce and Remarriage in the Bible: The Social and Literary Context*. Grand Rapids: Eerdmans, 2002. <https://search.worldcat.org/search?q=instone-brewer+divorce+and+remarriage+in+the+bible>
- Kaiser, Walter C., Jr. „The Old Promise and the New Covenant: Jeremiah 31:31-34." *Journal of the Evangelical Theological Society* 15.1 (1972): 11-23. https://etsjets.org/wp-content/uploads/2010/09/files_JETS-PDFs_15_15-1_15-1-pp011-023_JETS.pdf
- Kaiser, Walter C., Jr. *The Promise-Plan of God: A Biblical Theology of the Old and New Testaments*. Grand Rapids: Zondervan, 2008. <https://search.worldcat.org/search?q=promise-plan+of+god+kaiser>
- Lundbom, Jack R. *Jeremiah 21-36*. Anchor Bible 21B. New York: Doubleday, 2004. <https://search.worldcat.org/search?q=lundbom+jeremiah+anchor+bible>
- McComiskey, Thomas Edward. *The Covenants of Promise: A Theology of the Old Testament Covenants*. Grand Rapids: Baker, 1985. <https://search.worldcat.org/search?q=mccomiskey+covenants+of+promise>
- Merrill, Eugene H. *Kingdom of Priests: A History of Old Testament Israel*. 2e druk. Grand Rapids: Baker Academic, 2008. <https://search.worldcat.org/search?q=merrill+kingdom+of+priests>
- Moo, Douglas J. *The Epistle to the Romans*. NICNT. Grand Rapids: Eerdmans, 1996. <https://search.worldcat.org/search?q=moo+epistle+to+the+romans+nicnt>
- Ortlund, Raymond C., Jr. *God's Unfaithful Wife: A Biblical Theology of Spiritual Adultery*. NSBT 2. Leicester: Apollos, 1996. <https://search.worldcat.org/search?q=ortlund+god%27s+unfaithful+wife>
- Oswalt, John N. *The Book of Isaiah: Chapters 40-66*. NICOT. Grand Rapids: Eerdmans, 1998. <https://search.worldcat.org/search?q=oswalt+book+of+isaiah+40-66>
- Pentecost, J. Dwight. *Things to Come: A Study in Biblical Eschatology*. Findlay, OH: Dunham, 1958. <https://search.worldcat.org/search?q=pentecost+things+to+come>
- Pomykala, Kenneth E. *The Davidic Dynasty Tradition in Early Judaism: Its History and Significance for Messianism*. SBL Early Judaism and Its Literature 7. Atlanta: Scholars Press, 1995. <https://cart.sbl-site.org/books/063507P>
- Price, Randall. *Unholy War: America, Israel, and Radical Islam*. Eugene, OR: Harvest House, 2001. <https://search.worldcat.org/search?q=price+unholy+war>

- Provan, Iain W. *1 and 2 Kings*. New International Biblical Commentary. Peabody: Hendrickson, 1995.
<https://search.worldcat.org/search?q=provan+1+and+2+kings+hendrickson>
- Robertson, O. Palmer. *The Christ of the Covenants*. Phillipsburg, NJ: P&R Publishing, 1980. <https://search.worldcat.org/search?q=christ+of+the+covenants+robertson>
- Robertson, O. Palmer. *The Israel of God: Yesterday, Today, and Tomorrow*. Phillipsburg, NJ: P&R Publishing, 2000.
<https://search.worldcat.org/search?q=robertson+israel+of+god>
- Ruthven, Jon Mark. *The Prophecy That Is Shaping History: New Research on Ezekiel's Vision of the End*. Xulon Press, 2003.
https://openlibrary.org/authors/OL3118815A/Jon_Mark_Ruthven
- Salus, Bill. *Isralestine: The Ancient Blueprints of the Future Middle East*. HighWay/Anomalos, 2008.
<https://www.allbookstores.com/Isralestine-The-Ancient-Blueprints-Future/9780981495774>
- Schreiner, Thomas R. *Romans*. BECNT. Grand Rapids: Baker Academic, 1998. <https://search.worldcat.org/search?q=schreiner+romans+becnt>
- Shulam, Joseph, en Hilary Le Cornu. *A Commentary on the Jewish Roots of Romans*. Baltimore: Lederer Books, 1997.
<https://www.kesherjournal.com/article/law-in-romans-an-interpretive-proposal/>
- Vlach, Michael J. *Has the Church Replaced Israel? A Theological Evaluation*. Nashville: B&H Academic, 2010.
<https://search.worldcat.org/search?q=vlach+has+the+church+replaced+israel>
- Wenham, Gordon J. *Genesis 1-15*. Word Biblical Commentary 1. Waco: Word, 1987. <https://search.worldcat.org/search?q=wenham+genesis+1-15+word+biblical>
- Younger, K. Lawson, Jr. „The Deportations of the Israelites." *Journal of Biblical Literature* 117.2 (1998): 201-227.
<https://scholarlypublishingcollective.org/sblpress/jbl/article/117/2/201/185167/The-Deportations-of-the-Israelites>